

УДК 159.947.23:37.035.91-057.87

Семенов А. А.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА ЛІДЕРСЬКА ЯКІСТЬ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У дослідженні подано результати теоретичного аналізу класифікації існуючих підходів до виховання відповідальності як особистісної лідерської якості учнів молодших класів. Виконана систематизація цих підходів. Визначено чинники, що впливають на процес виховання відповідальності, та проаналізовано види діяльності, при яких відбувається її розвиток. Зауважено на внеску у розвиток цих підходів дослідників різних країн.

Ключові слова: відповідальність, лідер, виховання, розвиток, гра.

В исследовании представлены результаты теоретического анализа классификации существующих подходов к воспитанию ответственности как личностного лидерской качества учеников младших классов. Выполнена систематизация этих подходов. Определены факторы, влияющие на процесс воспитания ответственности, и проанализированы виды деятельности, при которых происходит ее развитие. Отмечен вклад исследователей разных стран в развитие этих подходов.

Ключевые слова: ответственность, лидер, воспитание, развитие, игра.

The results of the theoretical analysis of classification of the existing approaches to education of responsibility as a personal leader's quality of younger students are presented in the research. The systematization of these approaches is done. The factors influencing the process of education of responsibility are defined, the kinds of activities in which its development is done is analyzed. The contribution of the researchers of different countries to the development of these approaches is noted.

Keywords: *responsibility, leader, education, development, game.*

Розширення меж свободи дій кожної окремої людини із одночасним збільшенням залежності від зовнішнього соціального та природного середовища зумовлює збільшення кількості ситуацій, у яких над лідерами різного рівня немає іншого виду контролю, окрім власної совісті. Тому одним із головних завдань сучасного суспільства є виховання дитини-лідера як особистості, готової нести відповідальність за свої вчинки. На відміну від застарілих підходів, у яких відповідальність розглядалась як категорія соціальна, пов'язана із колективом та суспільним класом, і, відповідно, підконтрольна, сучасні підходи до виховання відповідальності ґрунтуються на розумінні того, що внутрішня відповідальність людини за свої дії є специфічною особистісною функцією.

Мета статті – вивчення теоретичних аспектів розвитку відповідальності як особистісної лідерської якості учнів молодших класів.

Завдання: 1) проаналізувати наявні філософські, психолого-педагогічні та соціологічні джерела, присвячені питанням виховання, розвитку, підтримки та збереження відповідальності; 2) з'ясувати, які фактори найбільш істотно впливають на виховання відповідальності у молодших школярів.

Аналіз психологічної та педагогічної літератури засвідчує наявність стійкого наукового та практичного інтересу до вивчення процесу формування відповідальності, а також до того, яке місце у цьому процесі займає сьогодні та може зайняти у майбутньому ігрова діяльність.

Відповідальність як моральну категорію досліджували М. Бахтін, Л. Коган, М. Мамардашвілі та ін. Наукові основи формування відповідальності у процесі різних видів діяльності були закладені К. Абульхановою-Славською, А. Алфєровим, А. Гусєвим, М. Станциц та ін. Відповідальне ставлення до навчання школярів різних вікових груп

проаналізоване у працях Л. Божовича, І. Кона, Н. Скорбіліна, С. Ярікова та ін.

За даними Г. Йонаса, термін «відповідальність» у науковий обіг перший увів Альфред Бен, трактувавший її як «караність за невиконане» [4, с. 3]. Сучасне розуміння цієї особистісної якості набагато ширше. Відповідальність розглядається як морально-ділова якість, що характеризує здатність особистості виступати причиною своїх вчинків на основі самостійного рішення та готовності відповідати за його наслідки. Відповідальність проявляється у готовності індивіда до залежності, заснованої на свідомо реалізованих моральних категоріях і забезпечує ефективну життєдіяльність особистості у просторі соціокультурних норм [10, с. 5].

М. Бахтін характеризує відповідальність як «не-алібі у бутті» [3, с. 39] а на думку Д. Леонтьєва вона є «усвідомленням здатності виступати причиною змін у собі та у світі» [5]. У свою чергу В. Серіков визначає відповідальність як «одну з функцій особистості у навколишньому світі і в життєдіяльності людини, що виявляється в універсальній готовності відповідати «за все»» [8]. Проблема відповідальності піднята і у працях Е. Фромма, який пов'язував феномен «втечі від свободи» саме із «тягарем відповідальності», стверджуючи, що людям інколи навіть страшно подумати про те, щоб самим визначати свій шлях у житті [10].

На підтримку думки Е. Фромма про привабливість небажання бути відповідальним Р. Мей зазначав, що тенденція втечі від відповідальності і від свободи у сучасному суспільстві є, на жаль, домінуючою. Аналізуючи причини популярності книги одного із найвідоміших представників біхевіоризму Б. Скіннера «По той бік свободи і гідності», він стверджував, що ідеї про ілюзорність свободи були, є і будуть привабливими для тих, хто

не бажає брати на себе відповідальність, а воліє у всьому звинувачувати оточення, обставини, тощо [11, с. 137].

К. Абульханова-Славська, характеризує відповідальність як самостійне, добровільне здійснення необхідності у межах і формах, визначених самим суб'єктом. На її думку, відповідальність виступає як ідеальне уявне моделювання суб'єктом відповідальної ситуації, її меж та рівня складності, яке потім здійснюється практично [1, с. 59].

У своїй праці «Коллектив и воспитание личности» А. Макаренко вказує, що організатором (лідером) може стати та дитина, яка вміє не лише наказувати товаришеві, але й підкорятися йому [7, с. 109]. Проблему лідерства педагог розглядав у тісному зв'язку із цілями діяльності дитячого колективу. У творчій спадщині А. Макаренка нам не вдалося знайти праці, які були б присвячено виключно проблемі лідерства, але в ряді своїх досліджень ним був сформульований ряд теоретичних положень про лідерство та визначено ті умови, наявність яких у первинному колективі зумовлює ефективність ділових відносин, і, зокрема, наголошувалось, що реальна можливість прийняти на себе відповідальність є найважливішою із цих умов [7].

Як зауважує Д. Леонтьєв, слід розрізняти відповідальність і свободу, які лише на перший погляд є «двома сторонами однієї медалі», але на практиці «свобода і відповідальність зливаються воєдино тільки на певній стадії, а розвиваються вони із двох різних джерел. Свобода поступово розвивається у процесі розвитку форм активності, через набуття права на власну активність і ціннісного обґрунтування, того, заради чого ця активність відбувається. Відповідальність розвивається у процесі становлення форм саморегуляції, поступового взяття на себе контролю за різними аспектами своєї діяльності, своєї поведінки, який спочатку, коли ми були зовсім маленькими, повністю брали на себе наші батьки» [6, с. 11]. Також вчений вказує на те, що із категорією відповідальності пов'язане

одне з юридичних понять – поняття «форс-мажор» (у перекл. з франц. *force majeure* – «вища сила», та, яка порушує можливість планувати дії, розраховувати їх наслідки і відповідати за взятими на себе зобов'язаннями). Пов'язуючи це поняття із вихованням відповідальності як лідерської якості, можемо стверджувати, що виховання стійкості до стресорів, які можуть порушувати здатність дитини-лідера йти взятим на себе курсом є одним із головних завдань педагога. Якщо дитина недостатньо готова до можливих перепадів настрою оточуючих, власних афектних хвилювань тощо, то будь-яка зміна цих настроїв виявляється форс-мажором, вищою силою, яка порушує плани і прогнози. Відповідати за наслідки дій може тільки їх причина, отже виховання відповідальності тісно пов'язане із вихованням емоційної стійкості.

На думку М. Темерлина, проблема виховання відповідальності має ще один аспект. Нездатність розрізняти ті ситуації і контексти, в яких прийняття на себе відповідальності є можливим вибором, і ті, в яких це практично неможливо, призводить до того, що людина витрачає багато енергії на боротьбу із проблемами, які виходять за межі її компетенції, через що не здатна прийняти рішення у досяжних межах своєї сфери контролю [12]. Відповідно, дитина якомога раніше має бути навчена розрізняти ситуації першого і другого типу, що дозволить їй більш раціонально прикладати зусилля для досягнення мети.

При визначенні структури відповідальності як особистісної лідерської якості молодшого школяра доцільно проаналізувати її регуляторні функції. Ми приєднуємося до думки, що основними є функція самореалізації через відповідальний вчинок та функція забезпечення моральної саморегуляції як системи відносин до пріоритетної для людини цінності – до іншої людини.

За даними А. Усачевої, процес формування відповідальності у учнів початкових класів реалізується як послідовність особистісно-розвиваючих

ситуацій трьох видів: 1) ситуації «відкриття» сенсу відповідальності, які забезпечують усвідомлення змісту і значущості відповідальної поведінки як умови моральності та ділової активності особистості у всіх сферах життєдіяльності (інформаційні та рольові ігри); 2) ситуації самостійного прояву відповідальності, в яких відбувається формування звички відповідального ставлення до ігрових правил та навчальних обов'язків (командні, імітаційно-процесуальні та частково-пошукові ігри); 3) ситуації набуття дієвого досвіду відповідальності і самоконтролю, які забезпечують зміцнення моральних сил дитини, коли відповідальне ставлення до своїх обов'язків стає неодмінним атрибутом усіх сфер життєдіяльності (творчі та організаційно-діяльнісні ігри) [9, с. 8].

Такі особливості гри, як її творчий характер, відсутність прямого примусу, право на свободу вибору та право на помилку, співпраця, толерантність та ін., роблять рухливу гру одним із засобів актуалізації особистісно-розвиваючої ситуації. Ми вважаємо, що особистісно-розвиваюча функція освіти найбільш ефективно реалізується у навчальних ситуаціях з креативно-ігровим потенціалом, і це дозволило нам припустити, що саме ігрова діяльність може бути ефективним засобом формування відповідальності як особистісної лідерської якості молодшого школяра. Відповідальність виникає там, де група довіряє лідеру, дозволяючи йому порівняно легко справлятися із тими вимогами, які пред'являються до нього, та погоджувати власні бажання із цими вимогами, звільняючи себе від примусового зовнішнього контролю. Лише за таких умов формування відповідальності може стати стійкою особистісною якістю. Слід звернути увагу на думку К. Абульханової-Славської щодо існування факторів, які перешкоджають вихованню відповідальності. Ними, на переконання дослідниці, є: установка на успіх в очах оточуючих; прагнення до публічності; установка на легкий успіх [2].

Таким чином, відповідальність є однією з основних соціально-моральних якостей людини. У дітей молодшого шкільного віку відповідальність найчастіше проявляється у потребі надавати допомогу дорослим і одноліткам, у рефлексії власної поведінки, послідовному виконанні своїх обіцянок, у прояві суб'єктності, ініціативі у грі та навчанні.

Отже, потенціал рухливих ігор при формуванні відповідальності як лідерської якості у молодших школярів базується на високому рівні мотивації ігрової діяльності, забезпеченні моральної саморегуляції, необхідності проявляти ініціативу, слідувати правилам і орієнтуватися на колективний успіх. Ігрова діяльність буде засобом формування відповідальності лише у тому випадку, якщо самі правила і хід гри ставлять дитину в активну позицію, в позицію, коли ефективна участь у вирішенні колективного завдання стає неможливою без добровільного прийняття і виконання своїх обов'язків. Міра відповідальності, яку готова прийняти на себе дитина є одним із критеріїв прояву активності. Завданням педагога є надання допомоги молодшим школярам у подоланні розриву між вчинком і відповідальністю, тобто між готовністю бути причиною якихось дій і готовністю відповідати за їх наслідки.

Перспективою подальших досліджень з цієї проблеми є визначення взаємозв'язків між вихованням відповідальності та вихованням інших лідерських якостей у молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : «Мысль», 1991 – 158 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – №5. – С. 3–18.

3. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Собр. соч. в 7 т. – Т.1. : «Философская эстетика 1920-х годов». – М. : «Русские словари; Языки славянской культуры», 2003. – С. 7–68.

4. Йонас Г. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации. / Г. Йонас, пер. с нем., – М. : изд-во «Айрис-пресс», 2004. – 480 с.

5. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – М. : «Смысл», 1997. – 64 с.

6. Леонтьев Д. Феномен ответственности: между недержанием и гиперконтролем / Д. Леонтьев // Экзистенциальное измерение в консультировании и психотерапии. – Т. 2. – Бирштонас – Вильнюс : «ВЕАЭТ», 2005. – С. 7–22.

7. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1972. – 334 с.

8. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. – М. : «Логос», 1999. – 272 с.

9. Усачева А. Н. Формирование ответственности как качества личности младших школьников средствами игровой деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Усачева Анна Николаевна. – Волгоград, 2011. – 21 с.

10. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : «Прогресс», 1990. – 272 с.

11. May R. Freedom and destiny / R. May. – N.Y. : Norton, 1981. – 288 с.

12. Temerlin M.K. On Choice and Responsibility in a Humanistic Psychotherapy / M.K. Temerlin // Severin F.T. (ed.) Humanistic Viewpoints in Psychology. – N.Y. : «McGraw-Hill», 1965. – P. 68–89.